

מבוא לתולדות רבינו

מה"ר מנחם ממירזבורק, דירתו היה במדינת זכש"ן. היה למדן מופלג גדול בדורו. הרבה דינים ופסקים שכתב וקיבץ וחבר מהם ספר גדול. ואותו ספר מצוי במדינת זכש"ן, וכל מנהג מדינת זכש"ן אחר אותו ספר¹.

ארץ אשכנז בתקופתו של רבינו

ארץ אשכנז, הלוא היא גרמניה, היתה מרכז להפצת התורה רבות בשנים. עוד בימי הגאונים חיו שם מגדולי חכמי ישראל והרביצו תורה לאלפי תלמידים, הידועים שביניהם הן בני משפחת קלונימוס, רבי יהודה ליאונטין, והידוע מכולם הוא רבינו גרשום ברבי יהודה, שהעמיד תלמידים רבים, ויותר מכולם ייסד את מרכז התורה באשכנז כולה, ולפיכך הינו מכונה 'רבינו גרשום מאור הגולה'.

בדורות שלאחר מכן בימי רש"י ובעלי התוספות הלכו וגדלו מרכזי התורה והשיבות, והוקמו ישיבות רבות בכל צרפת אשכנז ואנגליה, וכך נחלקו בני אשכנז בין בני צרפת הנמשכים אחרי חכמי צרפת, לבני גרמניה הנמשכים אחרי חכמי גרמניה. כך נמשכו מרכזי התורה במשך כמה מאות שנים, וכך חוברו חיבוריהם הרבים של בעלי התוספות שרק חלקם הקטן הגיע לידינו, וגם רדיפות מסעי הצלב לא מנעו את חכמי ישראל מלהרביץ תורה ומלעמיד תלמידים הרבה.

אך לאחר רבות בשנים, בתחילת האלף השישי, החלו רדיפות רבות וצרות, הגויים החלו להתנכל ליהודים בכל מקום, וכך בשנת ד' לאלף השישי שרפו בצרפת את התלמוד ואת כל מפרשיו, ובשנת ס"ו לאלף גורשו היהודים מצרפת ומרכזי התורה בצרפת נחרבו כליל. גם בגרמניה החלו צרות ופרעות, המהר"ם מרוטנבורג גדול חכמי גרמניה נאסר בבית האסורים בשנת מ"ו לאלף ושם שהה עד מותו, ואף אז לא נתנו לקברו עד ששולם כופר עצום בעד גופתו.

בשנת נ"ח לאלף פרצו פרעות רינדפלייש, אז חרבו למעלה ממאה קהילות ואלפי יהודיהן הועלו על המוקד או נרצחו במיתות משונות, ביניהן נהרג תלמידו הגדול של המהר"ם מרוטנבורג, רבי מרדכי ברבי הלל המכונה 'המרדכי', ותלמיד אחר של המהר"ם מרוטנבורג רבינו אשר ברבי יחיאל המכונה הרא"ש נמלט לספרד.

בשנים צ"ו-ק' לאלף השישי התרחשו 'פרעות ארמדלר' במהלך כנופיות של רוצחים עברו מעיר לעיר בגרמניה וטבחו ביהודי הערים, במהלך פרעות אלו חרבו למעלה ממאה קהילות ואלפי יהודים נטבחו.

הפרעות הגדולות מכל, היו לאחר המגיפה השחורה, מגיפה שהתפשטה רבות באירופה והמיתה כשליש מתושבי אירופה בהם רבים מהיהודים. ומלבד האסון הכבד, העלילו הנוצרים כי היהודים הרעילו את הבארות וגרמו למגיפה, וכך התרחשו פוגרומים רבים בכל גרמניה צרפת ושווייץ, בעיקר בין השנים ק"ח-ק"ט לאלף השישי [ולפיכך מכונים הפוגרומים הללו 'גזירות ק"ח-ק"ט'], ובהם נחרבו למעלה משלוש מאות קהילות ועשרות אלפי יהודים עונו נרצחו ונטבחו במיתות משונות, ביניהם רבים מחכמי ישראל, רבים מהניצולים ברחו לפולין והמרכז היהודי והתורני בגרמניה חרב כמעט כליל, וכפי שכותב רבינו באיגרתו הידועה בעניין תקנת המיאון: ומעט מזעיר יש לומדי תורה במדינה זו, וברוב מקומות אין שום למדן.

בדור יתום זה חי רבינו מנחם ממירזבורק בעיר מירזבורק שבגרמניה ימי חייו היו בין השנים ק"ק-ק"ע לאלף השישי לערך, והנהיג את יהודי גרמניה לאחר חורבנה הגדול. עירו מירזבורק היא חלק ממדינת-מחוז סקסוניה [כיום במדינת-מחוז סקסוניה-אנהלט, מערבית למדינת-מחוז סקסוניה, ומזרחית למדינת-מחוז סקסוניה התחתונה] שבמזרח גרמניה [סמוך לפולין], שנקראה בימי הראשונים 'זקסן' [=זכש"ן].

¹ שו"ת מהר"י ווייל סי' קלג.

רבינו עמל לשקם את חורבות הדור, ולפיכך תיקן תקנות שונות לחיזוק הדת, וכפי שמעיד המהרש"ל על רבינו², החכם מהר"ר מנחם מעיל צדק, אשר איזן ותיקן כמה גדרים וסיגים לתורה, והיה מומחה, וגדול בתורה, ונתפשטו תקנותיו וגזירותיו בכל ארץ אשכנז.

רבותיו של רבינו

רבי יוסף יוזפא אוסטרייכר³ בספרו לקט יושר⁴ כותב על רבינו כך: רמ"ם הוא רבי מנחם ממירשפורק באושטריך, והוא תלמידו של רבי יצחק אופנהיים זצ"ל.

רבי יצחק ברבי חיים מאופנהיים התגורר בעיר אופנהיים שבמערב גרמניה [סמוך למגנצא ולוורמייזא], ולאחר מכן התגורר בעיר ערפורט הסמוכה למירזבורק, שם ככל הנראה למד אצלו רבינו⁵.

רבי יצחק ברבי חיים זה, אינו רבי יצחק ברבי חיים אור זרוע, שהרי רבי יצחק בן האור זרוע מכונה רבי יצחק מוינה ורבינו מכונה מאופנהיים או מערפורט, גם אביו של רבי יצחק מאופנהיים מכונה רבי חיים 'הקדוש', ככל הנראה מפני שנהרג ב'גזירות ק"ח-ק"ט', וכן פעמים רבות ניכר שדבריו חולקים עם דברי האור זרוע⁶.

יתכן כי רבי יצחק אופנהיים רבו של רבינו הוא רבי יצחק סתם המובא כמה פעמים בדברי רבינו, ובפרט מצינו מקום אחד בו כותב רבינו כי במידבורק היו מוחין ל'מורי הר"ר יצחק', ומסתבר כי זהו רבי יצחק אופנהיים, אמנם אין וודאות כי בכל הפעמים מדובר באותו חכם, שהרי במקום אחד⁷ כתב עליו רבינו שנידה לכבוד עצמו, וודאי שלא היה כותב כן על רבו.

מלבד רבי יצחק אופנהיים, מצינו שבתשובה אחת של רבינו המובאת בפירוש המהרש"ל לטור⁸ נאמר כך: כתב מורי רבי שלמה בפ"ב דחולין (לט): וכו'. גם בב"ח⁹ מביא מתשובת רבינו 'מורי הש"ר'.

בתשובה אחרת של רבינו המובאת בדברי הב"ח¹⁰ הביא דברי תורה שכתב 'מורי הרב רבי חזקיה'.

אמנם יש להעיר, שקשה להביא ראיה מדברים אלו, בפרט באופן זה שאין לפנינו את התשובה בשלימותה, כי דרכו של רבינו ללקט ולסדר מתורתם של חכמי אשכנז, ולפיכך יתכן שהעתיק תשובה קדמונית בה נאמר כן, ואין הכוונה לרבו של רבינו.

ובתשובת רבינו בענין תקנת המיאון¹¹, הרי הוא פונה ל'מהר"ר ברוך' ומבקשו שיגזור לאסור את המיאון, ורבינו חותם את דבריו: לכן **אדוני מורי** עליך מוטל למחות ולגזור שלא תצא במיאון, **כי אתה גדול דורינו**, ולדברך יסכימו כל רבני מדינתנו. בנוסח התשובה המועתקת בדברי המהר"י מינץ¹², נחתם 'תלמידך' מנחם בר"פ מ"ץ, ואם אין זה לשון ענוה, הרי שהרי רבינו תלמידו של רבי ברוך, וראה להלן 'תקנת המיאון' שנדון בזהותו של רבי ברוך זה.

חיי רבינו

זמן לידתו ופטירתו של רבינו אינם ידועים בדיוק, אך יש לשער, כי נולד קודם שנת ק' לאלף השישי, שהרי רבי יצחק מאופנהיים כבר השיב תשובות בהלכה לפחות בשנים פ"צ' לאלף השישי¹³, ואם כן, לא מסתבר כי האריך ימים יותר משנת ה'ק"ל¹⁴.

² יש"ש יבמות פ"ג אות יז.

³ תלמידו של רבי ישראל איסרלן בעל תרומת הדשן.

⁴ ח"ב עמוד לט ענין ג.

⁵ ראה מאמרו של הרב ישראל מרדכי פלס שהתפרסם בקובץ צפונות טז עמוד י העוסק בתולדותיו.

⁶ מאמרו של הרב פלס שם.

⁷ דרישה יו"ד סי' שלד סק"ח.

⁸ יו"ד סי' סה.

⁹ או"ח סי' קפג סק"א.

¹⁰ יו"ד סי' רכח.

¹¹ נמצאת בהגהת מרדכי קטן ליבמות הגהה בגיליון כתב יד: אוקספורד 672.

¹² סי' יג.

¹³ ראה שם.

¹⁴ ראה שם שהביא משפיצר שבסביבות שנת ה'ק"ל היה רבי יצחק חי עדיין, אך גם על ראייתו לכך יש לפקפק.

את זמן גדולתו של רבינו ניתן לשער סביב השנים ק"ל-ק"ס לאלף השישי, כי רבי מענדל קלויזנר חבירו של רבי יום טוב ליפמן תלמיד רבינו¹⁵, מביא רבות מפסקי רבינו, וחלק מהדברים מובאים על ידי רבי ישראל איסרלן בעל תרומת הדשן, בשם 'אחד מהגדולים בשם גדול אחד'¹⁶, זאת ועוד, כי תשובתו הידועה של רבינו בעניין תקנת המיאון¹⁷, הועתקה בשלימותה בהגהות מרדכי קטן¹⁸, וזמן כתיבת ההגהה הוא בין שנת קל"ז שאז התחבר 'מרדכי קטן', לשנת קנ"ג שאז נעתק כתב היד עם ההגהה¹⁹, ומזה עולה כי רבינו היה כדור וחצי קודם רבי ישראל איסרלן בעל התרומת הדשן שהנהיג את אשכנז בין השנים ה'ק"צ-ה'ר"כ.

אזכור נוסף של רבינו נמצא בפנקס הקהילות של פרנקפורט דמיין שבמערב גרמניה²⁰, שם נזכר בשנת רנ"ו 'רבי מנחם מעיל צדק'. איזכור זה איננו ברור, ואולי שהה רבינו זמן מה בעיר פרנקפורט²¹.

גם המהר"ם פולדא חבירו של רבינו היה כבר 'מופלג בזקנה' בזמן המחלוקת על רבנות צרפת בשנת ה'ק"נ²².

זמן פטירתו המשוער של רבינו הינו בסביבות שנת ק"ס לאלף השישי, שהרי חבירו מהר"ם פולדא²³ נפטר בשנת ה'קס"ו²⁴, גם רבי שלום מנוישטאט שנפטר ככל הנראה בשנת ה'קע"ג, היה חבירו של רבי יום טוב ליפמן תלמיד רבינו²⁵.

כתב בספר קורא הדורות (פ"ג), ובזמן הזה [של רבינו] היו באשכנז הרב מה"ר יעקב מולין [המהרי"ל], והר"א אהרן [בלומין], והרב ר' ישראל אשכנזי מאוסטרייך הנקרא בין האשכנזים הרב ר' ישראל איסרלן [בעל התרומת הדשן]. אמנם, הדברים הם באופן כללי ואין בהם כדי להעיד ממש על זמנו של רבינו, שהרי כפי שכתבנו, רבינו היה בדור שלפניהם ולא ניתן לאחרו כל כך, גם רבי אהרן היה רבו של התרומת הדשן ולא בדור אחד היו.

חבריו ותלמידיו

בתוספות גורניש נזכר רבי מנחם לצד מהר"ם הלוי, והרב פלס והרב חבצלת משערים²⁶ כי רבי מנחם הכונה לרבינו ומהר"ם הלוי הוא רבי מאיר מבילוא הידוע יותר בכינוי מהר"ם פולדא²⁷.

מתלמידי רבינו מצינו את רבי יום טוב ליפמן, שהמהרש"ל ביש"ש²⁸ מזכיר כי תיקן גט על פי קבלת רבינו, ומזה עולה כי היה תלמידו.

חכם אחר שמצינו כי דן עם רבינו בהלכה הוא רבי משה, נזכר בתשובת רבינו המובאת בהגהות המהרש"ל לטור²⁹, ובדרישה³⁰, יתכן שזהו רבי משה כץ שבתשובה אחרת³¹ נזכר שהעיד בפני רבינו.

¹⁵ ראה ספר המנהגים קלויזנר (סי' קמה): ובדידי הסופר היה מעשה בנויאשטאט וכו', והתירו לי הח"ר ליפמן מנויאשטאט ז"ל ומהר"ר מענדל קלויזנער ז"ל וכו'.

¹⁶ ראה בכל זה במבואי לרבי מנדל קלויזנר ילקוט מפרשים למסכת שבת עוז והדר ירושלים ה'תשפ"א.

¹⁷ ראה להלן 'תקנת המיאון'.

¹⁸ יבמות הגהה בגיליון כתב יד: אוקספורד 672.

¹⁹ ישר כח לידידי הרב יצחק סופר העוסק בההדרת המרדכי קטן על פרט זה.

²⁰ עמוד 5, נמסר על ידי אליקים כרמולי.

²¹ ראוי לציין, כי יש המפקפקים בדיוק עבודותיו של המעתיק אליקים כרמולי.

²² שו"ת הריב"ש סי' רע"א.

²³ ראה להלן 'חבריו ותלמידיו'.

²⁴ נזכר ב'ספר היהודים' של העיר וינה עד אותה שנה.

²⁵ ככל הנראה פנה בעצמו אל רבינו בשאלה הלכתית – ראה להלן 'משפחתו'.

²⁶ 'ממשיכי בעלי התוספות – תוספות גורניש' קובץ מוריה שנה שמונה עשרה גליון ה-ו (רט-רי) ניסן ה'תשנ"ב עמודים יג-יד.

²⁷ וכן שיער באוצר הגדולים ח"ו אות רפו.

²⁸ גיטין פ"ה אות ה זה לשונו: ובתקון גט שבידי שתיקן מהר"ר ליפמן על פי קבלת מהר"ר מנחם ממירזברג ז"ל, וממהר"ר מאיר מבילוא ז"ל.

²⁹ יו"ד סי' רסז.

³⁰ שם סי' רס"ו סק"ה.

³¹ מובאת ביש"ש חולין פ"ז אות טז, ובהגהות המהרש"ל לטור יו"ד סי' סה.

חכם נוסף שהעיד בפני רבינו הוא רבי אהרן הכהן³², אולי זהו רבי אהרן בלומלין שהיה תלמיד חבר למהר"ש נוישטאט בן דורו המאוחר של רבינו³³.

גם חכם בשם רבי שמריהו בר חיים דן עם רבינו בשאלה הלכתית³⁴.

משפחתו

מלבד שם אביו של רבינו – רבי פנחס, לא ידוע לנו כמעט מאומה על משפחתו של רבינו, מהמעט הידוע הוא כי היה לרבינו מחותן בשם רבי שבת³⁵, וכך כותב רבינו בתשובה³⁶, שהעיד בפניו 'מחותני רבי שבת'.

בתשובה אחרת המובאת בפירוש המהרש"ל לטור³⁷ נזכר 'שארי הר"ר שלום' שפנה אל רבינו בשאלה. אולי זהו מהר"ש נוישטאט בן דורו המאוחר של רבינו.

ספריו

רבינו חיבר ספר בשם 'סדר הגיטין', וכך כותב הב"ח³⁸, 'בסדר הגיטין מקובץ של מה"ר מנחם מירזבורק'. ואולי הכוונה לסידור הגט שכתב רבי ליפמן תלמיד רבינו. כמו כן, יש בידינו ספר 'מסקינ' הלכות שחיטה לרבינו (ראה עליו להלן), וספר 'שני קרומין' הלכות בדיקת הריאה לרבינו.

רבינו חיבר מאות רבות של תשובות, כך למשל מזכיר הב"ח³⁹ מתשובת רבינו סימן ט"ו. ובתשובת רבי מנדל קלויזנר נזכרת תשובה תתנ"ט.

מעיל צדק

המהר"י מינץ, המהרש"ל ועוד מהאחרונים מזכירים את רבינו בשם רבי מנחם ברבי פנחס 'מעיל צדק' או 'מעיל צדקה', וכן חתם רבינו בתשובתו המפורסמת בעניין המיאון⁴⁰, 'מנחם בר פנחס מעיל צדק'⁴¹. לכאורה היה נראה כי זה היה כינוי משפחתו, אבל ממקום אחד בדברי המהרש"ל עולה כי זהו שם ספרו, זה לשונו⁴², עד כאן דברי רבי מנחם בהר"ר פנחס, **במעיל צדקה שלו**.

החיבור

ספרו של רבינו 'מעיל צדק' לא הגיע לידינו, ובידינו מצוי ספר הנימוקים שנדפס בסוף שו"ת מהר"י וייל בדפוס ונציה הר"פ"ג, ובכמה מכתבי היד. יש ששיערו⁴³ כי הנימוקים שבידינו הם קיצור או מעין מפתחות לספר תשובותיו הגדול, וכן משמע מדברי מהר"י מינץ זה לשונו⁴⁴, בחד מקום כתב באריכות ובטעמים, ובחד מקום בקיצור ובסתם שאין להתיר מיאון בזמן הזה⁴⁵. ואכן בתשובות רבות שיש לנו את מקורם

³² בתשובה הנזכרת בפירוש מהרש"ל לטור יו"ד סי' שלד.

³³ נהרג בפרעות שהתרחשו באוסטריה בשנת ה'קפ"א ומכונים 'גזירת וינה'.

³⁴ הובאו דבריו בשו"ת מהר"ל סי' קעג.

³⁵ מובאת בפירוש המהרש"ל לטור יו"ד סי' סה.

³⁶ חו"מ סי' לג.

³⁷ אבן העזר סי' קכה סק"ה.

³⁸ יו"ד סי' שמ סק"י.

³⁹ ראה להלן 'תקנת המיאון'.

⁴⁰ יש שפקפקו אם רבינו מנחם ממירזבורק הוא רבי מנחם ברבי פנחס מעיל צדק, אך אין בפקפוקים הללו ממש, ראה ד"ר יצחק זימר סיני עח עמוד עז-עח.

אך הערה אחת יש להעיר, שרבי אהרן שליטט נכדו של רבי שמואל שליטט כותב ב'שם הגדולים', כי רא"ם הוא רבי מנחם ממירזבורג בר אברהם. הדברים הינם טעות סופר כמובן וצ"ל רמ"ם, ולפי זה רבינו אינו רבי מנחם ברבי פנחס מעיל צדק, אלא חכם אחר בשם רבי מנחם ברבי אברהם, ובאם הדברים נכונים, הרי שאין בידינו כמעט מאומה מתולדות רבינו.

אמנם רוב המקורות מעידים כי אכן רבינו ור"מ מעיל צדק חכם אחד הם, וידוע כי נפלו שיבושים רבים בספר שם הגדולים לרא"ם שליטט, בעיקר בשמות אבות החכמים, ובפרט כאן כאשר ממילא מוכח מיניה וביה כי יש כאן טעות סופר.

⁴¹ יש"ש ב"ק פ"ח אות סז.

⁴² הרב ד"ר יצחק זימר סיני עח עמוד עח.

⁴³ שו"ת מהר"י מינץ סי' יג.

⁴⁴ זימר שם.

בתשובות המהר"ם מרטנבורג ומתשובות אחרות ניכר כי מדובר בקיצור התשובות [אך כמובן יתכן שרבינו רק קיצר את דבריהם ללא מהדורה ארוכה], עם זאת פעמים רבות הובאו התשובות בשלימותם.

מלבד השם 'נימוקים', מכונה הספר בדברי הפוסקים גם בשמות, 'ליקוטים'⁴⁵, 'דינים'⁴⁶, פסקים⁴⁷.

הוצאתינו

במהדורה חדשה זו, מוגש לפניכם ספר הנימוקים כשהוא מוגה כולו על פי כתבי היד ודפוסים ראשונים, וכשהדברים הכתובים בו הושוו לדברי רבינו בענין המובאים בשאר הראשונים. בהערות הארכנו והבאנו הרבה מדברי הפוסקים ראשונים וגם אחרונים, לפלפל בדברי רבינו ובהלכות בהם הוא דן.

בר מן דין ובר מן דין, הוספנו והבאנו נימוקים תשובות חדשים מכתב יד אף הם לרבינו כפי שניכר מסגנונם.

והעולה על כולם, ליקטנו ואספנו מדברי רבינו הפזורים בכל הפוסקים, מדברי רבי מנחם מנדל קלויזנר ועד הגהות רבי משה חזן על מנהגי רבי אברהם טירנא, מדברי מהרש"ל ועד הרמ"א, מדברי הב"ח והדרישה ועד מהר"י מינץ, כולם נקבצו ובאו, ובזאת יבואו החכמים לנקיטתו לשמעתתיה כדברי חז"ל⁴⁸, וכפירוש רש"י⁴⁹ כל ששמע שמועה חדשה מפיו יאמרנה באזני חביריו כדי לצרפם שלא ישתכחו.

משבחי רבינו

רבי יעקב וייל כותב על גדלותו של רבינו⁵⁰: היה למדן מופלג גדול בדורו. הרבה דינים ופסקים שכתב וקיבץ וחבר מהם ספר גדול. ואותו ספר מצוי במדינת זכש"ן, וכל מנהג מדינת זכש"ן אחר אותו ספר.

רבי אייזק מרגליות כותב בהקדמתו לסדר הגט' של אביו רבי יעקב מרגליות: כמו שהעתיק הוא [אביו] בכתבת ידו ושאר גדולים מנהיגי דורם אשר בעפר יסודם ומנוחתם כבוד בעלייה העליונה הוא מה"ר מנחם מירפורק ז"ל וכו'.

המהרש"ל מפליג רבות בשבחי רבינו, כך למשל כתב⁵¹: היה בעל הוראה וגדול הדור בזמנו, ועשה כמה תקנות וגדר כמה גדורות בישראל. עוד כתב⁵², היה מומחה, וגדול בתורה, ונתפשטו תקנותיו וגזירותיו בכל ארץ אשכנז. עוד כתב⁵³, היה גדול בדורו, מן הגדולים האחרונים, ובקי בכל התלמוד.

רבינו נתן שפירא אשכנזי בעל מבוא שערים על השערי דורא, כותב בהקדמת ספרו מבוא שערים: הגאונים האחרונים אשר אנחנו נוהגים אחריהם, הלא המה מהר"ל, ומוה"ר יונה, ומוה"ר מעיל צדק, וריב"ש, ומהרלב"ח, ובנימין זאב, ומ"ה מאיר מפאדווא וב"י, וזולת.

החיד"א כותב עליו⁵⁴, הנשר הגדול חד מן קמאי, מכת ראשונה של גדולי רבני אשכנז האחרונים מהר"ם מריזבורק.

תקנת המיאון

רבינו נודע שמו לתפארה עקב תקנת המיאון, וכמה אחרונים הביאו בשמו שתיקן שלא ימאנו. וכך מביא רבינו יהודה מינץ⁵⁵ בתשובה שנכתבה בשנת ה'רנ"ב⁵⁶, וזה לשונו על המתנגדים למיאון: יש להם להתגדל בו ולתלות באילן גדול הגאון מהר"ר מנחם מריזבורק ז"ל שאיזן וחקר ותיקן שלא למאן בזמן

⁴⁵ כגון דרכי משה הקצר ח"מ ס' קסג, כתב מהר"ר מנחם מריזבורק בליקוטי.

⁴⁶ כגון שו"ת מהרי"ק החדשים ס' ב.

⁴⁷ כגון תרומת הדשן פסקים וכתבים ס' נה.

⁴⁸ קידושין יג.

⁴⁹ שם ד"ה לנקיטתו.

⁵⁰ שו"ת מהר"י ווייל ס' קלג.

⁵¹ יש"ש חולין פ"ז אות טז.

⁵² יבמות פ"ג הי"ז.

⁵³ כתובות פ"ב אות נט.

⁵⁴ שו"ת חיים שאל ח"א ס' כ.

⁵⁵ שו"ת מהר"י מינץ ס' יג.

⁵⁶ כפי שהגיה אל נכון ידידיה דינרי ב'דיני ישראל' -יא עמוד שכח.

הזה. אמנם המהר"י מינץ מפקפק אם אכן תיקן רבינו כן וכותב: זה הכתב אינו אלא בקשה להסכים שלא למאן, כי זה סיומו של אותו כתב וז"ל: לכן אדוני ומורי עליך מוטל למחות בו ולגזור שלא תצא במיאון, כי את גדול דורינו ולדברך יסכימו כל בני מדינה.

ואכן, בתשובה המלאה כפי שהיא לפנינו⁵⁷, ניכר כי מעולם לא תיקן רבינו תקנה זו, אלא רבינו שלח למהר"ר ברוך, בבקשה שיתקן תקנה שלא ימאנו, ולא ידוע לנו כי אותו מהר"ר ברוך אכן הסכים עם תקנתו. וראה להלן שנוכח, כי אכן רבינו ברוך זה תיקן את התקנה, אך היא לא נתקבלה בדורות הבאים באשכנז, עד שבאו מהר"י מינץ וסיעתו וחידשו את התקנה.

והנה, ראשית עלינו לדעת מיהו מהר"ר ברוך ומהי זמנה של תשובה זו.

מהתשובה עולה, כי רבינו שולח את מכתבו ממדינה אחת לאחרת, כך למשל הוא כותב 'איככה אוכל וראיתי אשר נעשה במדינת', וכן 'מעט מזער יש לומדי תורה במדינה זו, וברוב מקומות אין שום למדן'.

עוד עולה מהתשובה, כי באותה תקופה היתה ארץ אשכנז ארצו של רבינו חריבה מתורה, עד כדי הלשון החריפה 'ברוב מקומות אין שום למדן'.

עוד עולה מהתשובה, כי מהר"ר ברוך זה היה גדול הדור, ואף שלא דר באשכנז הרי היתה מצודתו פרוסה בכל הארץ, ורבינו כותב לו 'אתה גדול דורינו ולדברך יסכימו כל בני מדינתנו'.

והנה, בתשובת רבי אליעזר מחוקק⁵⁸, מוזכרים שלושה חכמים: ה"ר מתתיהו וה"ר ברוך עמודי עולם, והישיש הנגיד רבי אברהם, וה"ר יוסף החסיד דאשכנז. זמנו של רבי אליעזר המחוקק אינו ברור, אך ודאי שהוא מאוחר למהר"ם רוטנבורג המוזכר בתשובתו. ומסתבר, כי ה"ר מתתיהו הוא רבי מתתיהו מגדולי צרפת שבנו רבי יוחנן היה רב הראשי בצרפת בדור שלפני הגירוש (גירושו של שארל השישי מלך צרפת בתשרי ה'קנ"ה), והיה מעורב במחלוקת עם רבי ישעיהו אבא מארי שקיבל רשות סמיכה ממהר"ם פולדא חברו של רבינו, מחלוקת שהיתה בסביבות שנת ק"נ⁵⁹.

ולפיכך מסתבר, כי רבי מתתיהו ורבי ברוך היו מגדולי צרפת בתקופה שלאחר ה'קכ"א – אז התיר ז'אן השני מלך צרפת ליהודים לשוב לצרפת לאחר הגירוש הגדול של שנת ה'ס"ו. והיות שרבינו מתייחס לרבי ברוך כאל גדול הדור, יש מקום לומר כי תשובה זו נכתבה לאחר פטירת רבי מתתיהו בשנת ה'קמ"ה⁶⁰.

ומכל זה ניתן להסיק, כי היות שתשובה זו נכתבה לאחר חורבן אשכנז בפרעות הק"ח-ק"ט, ומאז אותן פרעות חרב עולם התורה באשכנז, וכפי הארכנו לעיל⁶¹, ולפיכך ביקש רבינו לתקן שלא ימאנו.

ככל הנראה אכן תיקן רבי ברוך תקנה זו, כי נשתמרה בידיו עדות על רבי יוחנן מפריז כי לא התיר את המיאון, וכך כותב המהר"ל⁶²: מהר"ש לנדא הניח יבמה קטנה למאן ביבם, והיה הגאון מהר"ל ז"ל מקפח עליו ביותר, וכתב הדבר למהר"ר יוחנן מפריז ז"ל והשיב לו להתירה בחליצה [ולא במיאון].

יתכן, כי באמת תקנה זו נתפשטה יותר בצרפת מאשכנז, כי בתשובת רבי אברהם הכהן (מהרא"ך) תמה בפשיטות מדוע אין המיאון כשר⁶³: תימה לי מה צריכה גט כיון שקטנה היא כאשר כתבו ק"ק דקובורג באגרת ששלחתם לי ואשר שלחו לכם וכן הגיד לי דוד היתומה והלא גם כן כתבו שאמרה

⁵⁷ הועתקה בשלימותה בהגהות מרדכי קטן יבמות הגהה בגיליון כתב יד: אוקספורד 672.

⁵⁸ מובאת בהגהות מרדכי מו"ק פ"ג רמז תתקלז.

⁵⁹ ראה בשו"ת הריב"ש סי' רס"ח-רע"ב.

⁶⁰ או שנאמר כי רבי ברוך היה גדול מרבי מתתיהו, אף שרבי מתתיהו התפרסם יותר לדורות.

⁶¹ 'ארץ אשכנז בתקופתו של רבינו'.

⁶² שו"ת מהר"ל החדשות סי' רט.

⁶³ נדפסה בקובץ מוריה שנה ששית גליון ב-ד סב-סד מנחם אב תשל"ה עמוד ג.

בפניהם זהה לשונה, ואי אפשרי בו וחרטה יש לי בדבר, והרי מיאון גמור. וזהו גם הסיבה שפרצה המחלוקת בימי המהר"י מינץ⁶⁴, ולא היה מנהג ידוע וברור שאין למאן⁶⁵.

שחיטות ובדיקות

בפרשת ראה⁶⁶ נאמר בכתוב וַתִּבְחַתְּ מִבְּקָרְךָ וּמִצֹּאֲנֶךָ אֶשֶׁר נָתַן ה' לְךָ כְּאֶשֶׁר צִוִּיתְךָ. ומלשון זה 'כאשר ציויתך' למדו חכמים⁶⁷, כי נצטוו משה הלכות שחיטה בעל פה. כפי שלימד את כל התורה, לימד משה לישראל את כל הלכות השחיטה, ומאז עברו הלכות אלו בעל פה, וכל איש מישראל שביקש לאכול בשר, שינן הלכות אלו וידעם.

כאשר נשתכחו הלכות אלו על ידי חלקים מישראל, זירזם שאול המלך ואמר להם⁶⁸ וּשְׁחַטְתֶּם בָּזָהּ וְאָכַלְתֶּם וְלֹא־תִתְּקְאוּ לָהּ' לְאָכַל אֶל־הֶגֶם, ופירשו חכמים⁶⁹, כי לימדם את הלכות השחיטה ובדיקות הסכין. וכך אמרו חכמים⁷⁰, אמר רב יהודה אמר שמואל: כל טבח [-שוחט] שאינו יודע הלכות שחיטה, אסור לאכול משחיתתו.

כאשר רבו הצרות וגברה השכחה, החלו חכמים להתיר להעלות על הכתב את דברי התורה שבעל פה, וכך החלו חכמים לכתוב קונטרסים מהלכות שחיטה, גם הלכות בדיקת הריאה שנהגו ישראל לבדקה משום שטריפתה מצויה⁷¹, וכך נתחברו קונטרסים רבים מהלכות שחיטה ובדיקה מימות הגאונים בהם אנו מוצאים את ספר הבדיקה לרב סעדיה גאון⁷², ובהמשך, ספר שחיטות ובדיקות לרבינו יהודה החסיד, ספר שחיטות ובדיקות לרוקח, ועוד הרבה. בימי האחרונים התפרסם מאד ספר שמלה חדשה ותבואות שור לרבינו אלכסנדר סנדר שור, וחיבורים רבים התחברו עליו, ועד לדורות האחרונים ממש, לא פסו חכמי ישראל מעשות ספרים הרבה בעניינים אלו אשר כל האוכל אשר יאכל והבשר אשר יינתן לשבוע תלויים בהם.

מספר הקונטרסים שנתחברו בנושאים אלו רבו מספור, רבים כבר נדפסו במשך הדורות, וכמה מהם זוכים זה עתה לראשונה לראות את אור הדפוס, ורבים עוד כתבי היד אשר בידינו ואי"ה עוד חזון למועד נביאם לדפוס ונפיצם בישראל.

שחיטות ובדיקות באשכנז

אם הלכות שחיטות ובדיקות נפוצו על פני כל הארץ, הרי שבארץ אשכנז וצרפת רבו עד מאד חיבורי הלכות אלו, לעיל כבר הזכרנו כמה מהם, ולהלן נמנה עוד, חיבורים אשר אנו מדפיסים כעת, או חיבורים שהובאו בחיבורים היוצאים כעת לאור עולם.

אך כל אשר בידינו, הכל טיפה מן הים, כך למשל מצינו בתשובה אחת לרבינו יוסף קולון⁷³ כי הוא מזכיר את 'הלכות בדיקות של מהר"ם', הלוא הוא המהר"ם מרוטנבורג רבן של כל בני אשכנז, 'הלכות בדיקות להר"ש', אולי זהו המהר"ש נושטצט, כמו כן הוא מזכיר 'בדיקות אשכנזיות', ובסוף התשובה הוא מזכיר כלאחר יד כמה חיבורים נוספים בעניינים אלו וכותב, 'חיפשתי אחריו בשלשה או בארבעה הלכות בדיקות ולא מצאתי'.

⁶⁴ ראה בתשובתו שם באריכות.

⁶⁵ וראה עוד ידידי דינרי ב'דיני ישראל' -יא עמוד שכח והלאה שהביא מקורות נוספים שלא נתקבלה תקנה זו. אמנם מה שהסיק כי תקנה זו לא נתקנה כלל אינו נראה וכפי שהבאתי מדברי רבי יוחנן מפריז, אלא נראה כי התקנה תוקנה על ידי חכמי צרפת לאחר בקשת רבינו, אבל נתפשטה יותר בארצם ולא באשכנז.

⁶⁶ דברים יב כא.

⁶⁷ חולין כח. יומא עה:.

⁶⁸ שמואל א' יד לד.

⁶⁹ שיהש"ר ה טו א.

⁷⁰ חולין ט.

⁷¹ רש"י חולין יב. ד"ה פסח.

⁷² צוטט בארשת' ב עמוד 155.

⁷³ שו"ת מהר"ק סי' לו.

רבינו מרדכי ב"ר הלל מזכיר בספרו 'מרדכי'⁷⁴, 'בהלכות שחיטה שסדר רבינו יחיאל'⁷⁵, הלוא הוא רבינו יחיאל ב"ר יוסף הלוי מפריז המכונה בקיצור רבינו יחיאל מפריז. מלבד זאת יש את בדיקות רבי משה פוליייר, מחכמי פולין בזמן הראשונים.

גם רבינו מנחם ברבי פנחס ממירזבורק מעיל צדק, חיבר ספר שחיטות ובדיקות המבוסס על מנהגי אשכנז ונקרא 'מסקינ', על שם התיבה הפותחת את הספר מסקינ דשחיטה מן הצואר וכו', הספר מיוסד על שחיטות לרבי יהודה החסיד עם ההגהות שבו⁷⁶.

ככל דבריו של רבינו שהיה גדול המורים באשכנז ותקנותיו ומנהגיו נתפשטו ונתקבלו בכל אוסטריה וגרמניה המזרחית, גם ספר זה נלמד על ידי כל השוחטים והמורים, כמה מחכמי ישראל העתיקוהו וסדרוהו מחדש, ביניהם המהר"י ווייל ששמועותיו של רבינו היו חביבות עליו.

סדר שחיטות של המהר"י ווייל הובאו בשלימותן במנהגי המהר"ל עם הוספות מדברי המהר"ל, וקודם להם (הלכות שחיטה אות א) כותב המסדר: היה נוהג [המהר"ל] בכל ממשלתו ששוחטין [יוכלו לשחוט רק] אחר [שלמדו] שחיטות מסקינ הארוכים בהגהות⁷⁷. והנוטל קבלה לשחוט היה מצריך ללמוד אותן השחיטות, וכן הבדיקות של שני קרומים דגם הן ארוכים בהגהות⁷⁸.

תקנתו של הספר שהועתק הרבה וכל שוחט ובודק הוסיף בו את הגהותיו, גרמה גם לקושי מסויים, באשר פעמים רבות מרוב ההעתקות נתערבו דברים זה בזה והגהות נכנסו לפנים, פעמים שגם אירע להיפך - שהפנים יצא ונהפך להגהה, וכך יש בידינו כתבי יד רבים שבכל אחד מהם יש שינויים גדולים מחבירו. עמלנו רבות לסדר ולזקק את הדברים כפי שניתן ולהשיב את שם המחברים איש על נחלתו, אמנם מידי ספק לא יצאנו, והשתדלנו לציין בכל מקום את כל צדדי הספיקות בעניין.

כתבי היד

להלן רשימת כתבי היד ואופן שימושינו בהם.

א. כתב יד גינצבורג מספר 13 (=כ"א), הוא שחיטות מהר"ם מעדלינג ולוי מארפורט, בסופו: "סליק הלכות שחיטות ובדיקות מה"ר משה מדליק"⁷⁹.

ב. כתב יד פריס מספר 446 (=כ"ב), כתב יד זה מיוחס לרבינו יהודה החסיד כמו שנרשם בתחילת כתב היד: 'אלו הלכות שחיטה שחיבר המאור הגדול החסיד המופלג מרנא ורבנא רבינו יהודה החסיד בעיר וורמשא'. כתב יד זה אינו אלא עד אחר הלכות כיסוי הדם, וצינו בספר במקומו כשהוא מסתיים. ברובו, דומה הכתב יד לכתב יד גינצבורג הנ"ל. כתב יד זה נדפס בחוט המשולש לרבי זאב ביידנבוץ נוי יורק ה'ת"ש עמוד 20 והלאה.

כנראה ששני כתבי היד הללו, הם המקור של שחיטות הרמ"מ - רבינו מנחם מירזבורג, וכל שאר כתבי היד הועתקו מהם תוך שהם מוסיפים עליהם תוספת רבה, תוספת שאולי אף מרובה היא מן העיקר.

ג. כתב יד אוקספורד רשימת אופנהיים מספר 318 (=כ"ג). ההגהות שבכ"ג מרובות מאד, והם מחולקות, קצתם בתוך הפנים, וקצתם נמצאים בגליון מבחוץ והם בכתב שונה, גליונות הללו שמבחוץ נראים כהגהות מאוחרות יותר, והמהרא"ק כבר מובא בהם⁸⁰.

⁷⁴ חולין פ"ג רמז תריד.

⁷⁵ כן הגירסא הנכונה, וכמו שהובא באגור (שחיטה סי' אלף צב).

⁷⁶ נדפס בחוט המשולש לרבי זאב ביידנבוץ נוי יורק ה'ת"ש עמוד 20 והלאה.

⁷⁷ כלומר יחד עם ההגהות.

⁷⁸ ייחסנו את יסוד השחיטות ובדיקות לרבינו, עם זאת, יתכן להעלות השערה נוספת לגבי המחבר הראשון של השחיטות ובדיקות, והוא חכם אשכנזי בשם רבינו משה מיידלינג. כי רבי אהרן משליצטט שחי בשנת ר' כותב בספרו שם הגדולים: ר' משה מיידלינג יסד שחיטות ובדיקות. עדות נוספת מובאת בספר תולדות גדולי ישראל לרבי מרדכי שמואל גירונדי (אות מ סימן נח [עמוד 248]): כמהר"ר משה ממעדלינג, רבי בקי בטריפות כרבי יוחנן, כאשר העיד עליו הח"ר צבי ברבי יצחק יעקב בהגהותיו לשחיטות ובדיקות מהר"ר וייל זלה"ה. כתב ידו של רבי משה מיידלינג נמצא בידינו והוא כתב יד מוסקבה-גינצבורג 13/6.

⁷⁹ הסופר פיענח בטעות את הר"ת רמ"מ, 'רבי משה מדלינג', בעוד שהפיענוח הנכון הוא רבינו מנחם מירזבורק כמו שכתב הלקט יושר, ומצאנו הלכות טריפות אחרות שהם לרבינו משה מדלינג ונדפס בספרנו עמוד.

⁸⁰ יתכן לשער שלהגהות אלו התכוון המהר"ל כשהזכיר את ההגהות הארוכות.

ד'. כתב יד גינצבורג מספר 976 (=כ"ד), בשער הכתב יד נרשם: 'שחיטות מהר"ם מאושטרייך'. כתב יד זה אינו מסודר, מתחיל בהלכות טריפות ואחר כך עובר לאמצע הלכות שחיטה⁸¹.

ה'. כתב יד אוקספורד רשימת אופנהיים מספר 319 (=כ"ה), כתב יד זה דומה בדרך כלל לכתב יד ג'. בכתב יד זה נכתבו כל ההגהות בהמשך אחד, וכך העתקנו אותם לפנינו, תחת השם הגהות רבי אליעזר טריוש. גם כאן לא ברור כי כל החיבור יצא מפי אותו מחבר, ויתכן מאד, שרק ההגהות המאוחרות הם לרבינו אליעזר טריוש והגהות הקודמות הם מחכם שקדם לו⁸².

כפי שהזכרנו לעיל, שלשת כתבי היד הללו הם העתקות משחיטות הרמ"ם עם הרבה הוספות שאינם בכ"א ובכ"ב, אמנם יש לציין, כי שלשת כתבי היד הללו אינן העתק אחד מהשני, ובכל אחד מהם ישנן הוספות שאין בכתב יד השני.

במהדורה זו, הדפסנו את כל הספר על פי כתב יד א' וב', ואת השינויים שביניהם ציינו במדור שינויי נוסחאות [קטעים שהובאו בשני כתבי יד אלו וחסרים באחרים לא ציינו להם, ורק ציינו קטעים שהובאו באחרים בשינויים].

ולגבי ההוספות מכתבי היד נהגנו כך, שההוספות מכ"ג שהם מרובות, הוספנום ללא סוגרים ורק ציינו במדור שינויי נוסחאות כי הם הוספה מכ"ג, ואת ההוספות שמשאר כתבי היד הוספנו בסוגרים מרובות, ובסוף ההוספה ציינו במדור שינויי נוסחאות מהיכן הוספנום.

ו'. כתב יד אוקספורד מספר 901 (=כ"ו). כתב יד זה הוא רק על הלכות שחיטה והוא בקיצור מכל שאר הכתבי יד, ולא בדקנו מאן אלא אם יש בו הלכות נוספות, והוספנו וציין במדור שינויי נוסחאות. (בסוף הכתב יד יש קיצור מבדיקת הרמב"ם).

גליון על הרמ"ם

מן ההערות שיש על הרמ"ם יש בידינו גליונות שונים, בכמה מקומות נזכר בהגהות רבינו אברהם קלויזנר, גם המהר"ש תלמידו של ר"א קלויזנר נזכר⁸³. כן מובא המהרי"ל כמה וכמה פעמים, גם המהרי"י וייל תלמיד המהרי"ל נזכר בהגהות⁸⁴. תלמיד נוסף של המהרי"ל הנזכר בהגהות הוא רבי זלמן יענט תלמיד המהרי"ל ורבו של המהר"ם מינץ⁸⁵, הנזכר בבדיקות⁸⁶, 'זה מצאתי בבדיקות של הח"ר זלמן יינט בק"ק טערמיז'.

ואכן הגהות אלו נכתבו בסביבות שנת ה'ש', וכך כתב בעל ההגהות בכת"י אוקספורד - אופנהיים 318 או 319⁸⁷, 'כתב אדוני אבי ז"ל, שנת רפ"ט הורה רבי יוסף סג"ל פה פראנקפורט' וכו'. ובסוף הספר נאמר, 'נשלם ביום ב' ד' אלול שנת ירננו צדיקים לפ"ק, דהיינו שנת ה'שט"ז'.

חכמים נוספים שנזכרו בספר שבעל ההגהות כותב כי שמע מהם דברי תורה, הינם 'רבי נחום אגלער ז"ל'⁸⁸, 'רבי מרדכי ז"ל'⁸⁹, זהותם לא ידועה. חכם נוסף הנזכר כי המחבר למד ממנו תורה הוא 'רבי מנחם הכהן'⁹⁰, ויתכן שזהו רבי מנחם הכהן שרבינו בנימין בן מתתיהו מזכירו בשו"ת בנימין זאב⁹¹, בכבוד גדול.

בדיקות מהרא"ק

רבינו אברהם קלויזנר כתב הגהות על הלכות שחיטה ובדיקה מתוך ל"ו שערים לרזקח. הגהות אלו קובעים ברכה לעצמם, מלאים בחידושי תורה, ועשירים במנהגי אשכנז הקדמונים. הגהות אלו הינן

[י"א] עם הערות: הסבא העתיק רננו דהיינו שו, אבל ברור שזה ט"ס וצ"ל ירננו ב', כי בשנה זו ד' באלול חל ביום שני, ואילו בשנת ש"ו חל בשבת.

⁸¹ תחילת הלכות שחיטה חסר.

⁸² גם על הגהות אלו יתכן לשער שלהם התכוון המהרי"ל כשהזכיר את ההגהות הארוכות.

⁸³ אות כ'. וכן בבדיקות אות יא 'מעידים בשם רב ש"ר שלום מווינא'.

⁸⁴ בדיקות אות יג, וראה שם אות לד שמזכירו בברכת המתים 'ז"ל'.

⁸⁵ שו"ת מהר"ם מינץ נספחים שלשה ענפים.

⁸⁶ אות טז.

⁸⁷ עמוד 154.

⁸⁸ אות ט.

⁸⁹ בדיקות יט.

⁹⁰ בדיקות עג.

⁹¹ ס'י כא וס'י קמט.

בעצם פסקי הלכות היכולים לבוא לדפוס בפני עצמם, ורואים אור לראשונה במהדורתנו, בה הם יוצאים מתוך כתבי היד.

רבינו אברהם נולד לאביו רבי חיים בסביבות שנת ק' לאלף השישי, כיהן ברבנות בעיר וינא, נפטר בסביבות שנת ה'ק"ע, כי במסמכים מאותה שנה נזכרת אשתו רבקה כאלמנה.

הגהות אלו מזכירים בשו"ת מהר"ם מינץ וזה לשונו⁹², ויהי ביום שישב מהר"י כ"ץ ז"ל בראש במגנצא מצא הלשון כן בהגהות שהשיג מהר"ק על הל"ו שערים שחיבר הרוקח מהלכות שחיטה. המהר"י כץ התמנה כרב במגנצא בשנת ה'קפ"ו לאחר שהמהר"ל עבר לוורמייזא.

גם רבי אליעזר מטרויש מביא⁹³ שרבי אנשיל ממרפורק (תלמיד המהר"ש נוישטאט) הביא מהבדיקות של רבינו.

וביותר יש לציין את עדותו של רבי יצחק אייזק טירנא בהקדמתו למנהגי טירנא [ביחס להגהותיו של רבינו בשאר מקצועות התורה], שכתב וזה לשונו: והנני הצעיר אייזק טירנא מימי גידלתי בין החכמים המקובלים מהר"ש ומהר"ק ומהר"א הקדוש ז"ל והם היו עיקרי תושבי אושטריך ובקזאים ויודעים עיקר מנהגים ומימיהם אנו שותים וראיתי כמה מנהגים ישנים שבהם כמה חילוקי מנהגים והתייר הגדול מה"ר אברהם קלזנער ז"ל רבי מובהק עשה הגהות הרבה וראיות חמורות וטעמים שאין בהן צורך גדול ומתוך גדולתו ובקיאותו הביא הרבה דיעות שונות ובהגה"ה אחת נמצא כך ובהגה"ה שנייה בלתי, כך שאין לידע היכי נהוג וכו'.

כתב יד זה עשיר בתורתם של חכמי אושטריך, כך למשל מזכיר רבינו⁹⁴, דברי תורה מהרב עובדיה ז"ל, ככל הנראה זהו רבי עובדיה מנוישטאט. במקום אחד⁹⁵ מזכיר רבינו, ששמע מרבי משה מדלינג. רבי משה מיידלינג נזכר בשם הגדולים לרבי אהרן שליטט [נכד רבי שמואל שליטט] שהיה בסביבות שנת ה'ר, והוא כותב 'ר' משה מיידלינג יסד שחיטות ובדיקות'.

בכמה מקומות⁹⁶ מביא רבינו ספר הלכה בשם עץ חיים.

ההגהות על המהר"ק

כמו בכל ספרי השחיטות ובדיקות, גם על כתבי רבינו המהר"ק נכתבו הגהות והוספות רבות. ההגהות שבידינו, יצאן ככל הנראה מבית מדרשו של המהר"ל, כי מלבד שהמהר"ל מובא בו כמה וכמה פעמים, הרי שישנן הגהות רבות בהם ניכר כי הוא מבית מדרשו של המהר"ל, כך למשל כשהוא מזכיר את המהר"ש נוישטאט הוא מכנהו⁹⁷ 'מהר"ש רבו של המהר"ל, ובמקום אחר⁹⁸, מובא לוריא חזן ממנצא ש'היה בר סמכא, והעיד ששאל את פי המהר"י סג"ל והשיב וכו'.

במקום אחר⁹⁹ נכתב: ואני כמה פעמים ראיתי להכשיר לפניו בנענוע ג' פעמים, ולא הקפידו אם מאיזה צד שנשמט כשירה, ושאלתי למה"ר ליווא לאנדא ז"ל כי רבו מובהק היה מהר"י סג"ל ורוב ימיו היה בשיבותיו וראה מנהגיו, והשיב לי וכו'. ומלשון זה משמע, שכותב ההגהות עצמו עוד הספיק לשמש את המהר"ל.

במקום אחד¹⁰⁰ מובא שם על 'גדול הדור' רבי יצחק מבילשטיין ביקש מאנשי ריינוס לאחר גזירות ק"ט לאסור אונא באומא.

⁹² מכון ירושלים עמוד תרל"ח.

⁹³ בדיקות אות לו.

⁹⁴ שחיטות אות כה.

⁹⁵ שחיטות אות לא.

⁹⁶ בדיקות אות ז, אות יח, ועוד.

⁹⁷ שחיטות אות לט.

⁹⁸ שם אות מ.

⁹⁹ בדיקות נג.

¹⁰⁰ בדיקות כב.

בדיקות רבי מנחם מנדל קלויזנר

בהגהות על כתב היד של רבינו מנחם ממירזבורק¹⁰¹, מובא ציטוט בהלכות בדיקה מרבי מנדל קלויזנר, ואכן אינה ה' לידינו כתב יד של רבינו מענדל קלויזנער, והם נימוקי תשובות ברובם של המהר"ם מרוטנבורג והרבה מהם מראב"ן ועוד ראשונים, והם מכתב יד אוקספורד שניצל בסיעתא דשמיא מיוחדת לאחר שהיה מונח כדפי 'שמות' המושלכים ל'גניזה', ונכרך בתוך כרך של הגהות על קיצור פסקי הרא"ש לרבינו המהר"ם קלויזנר (אשר חיבורו עומד לצאת לאור בקרוב על ידי מכונינו, ופסקיו על הלכות בדיקה מודפסים להלן).

רבי מנדל מקלויזנר חי בסביבות שנת ק"ל – ר' לאלף השישי, היה חבירו של מהר"ש נוישטאט¹⁰², ושל רבי ליפמאן מנוישטאט¹⁰³, מקום מגוריו היה ככל הנראה בעיר נוישטאט¹⁰⁴, וראה עוד מה שהרחבתי בתולדותיו, במבוא לקובץ מפרשים החדש למסכת שבת הוצאת עוז והדר ירושלים ה'תשפ"א.

המהר"ט

בהגהות השונות, הובאו פסקי הלכה ומסורות רבים בשם חכם הקרא 'מהר"ט' או 'הר"ט'. פעמים רבות, הדברים מופיעים במנהגי רבינו אברהם קלויזנר.

גם במנהגי מהרא"ק מובא המהר"ט כמה פעמים, ובמקום אחד מצינו¹⁰⁵, 'מהר"ט היה מקובל ממה"ר מושל ז"ל', ומזה עולה, כי המהר"ט היה תלמידו של רבי מושיל מזנוימא, רבי מושל זה, היה רבו של המהר"ש נוישטאט, והיות שלאחר מכן הלך המהר"ש ללמוד תורה מפ' המהרא"ק, עולה כי המהר"ט היה כמעט בן דורו של המהרא"ק, והמהרא"ק היה לו לתלמיד חבר.

מאיזכור אחר¹⁰⁶ עולה, כי כיהן כרב בעיר וינא. כך גם עולה מההגהות לספר מסקין¹⁰⁷, שם מובא ציטוט להר"ט, זה לשונו: ומכל מקום אני נוהג להכשיר, ולהטריף על פי קבלה לסמ"ק ממהר"ם ומהרמ"ם ס"ל, וכן קיבלתי ממורי רבי משה שוחט מווינא. ולפי זה למד גם אצל המהר"ם פולדא שהיה אף הוא רבו של המהר"ש נוישטאט.

חכם נוסף אותו הוא מביא הינו רבי סעדיה, 'שמעתי בשם מהר"ר סעדיה'¹⁰⁸. יתכן שזהו רבינו סעדיה ברבי שניאור [רבי סעדל], הנזכר בשו"ת מהרי"ל¹⁰⁹, שחיבר ספר ליקוטים בענייני איסור והיתר¹¹⁰. רבינו סעדיה זה חתם בשנת ה'קצ"ח על שטר ערכאות בעיר ווינא¹¹¹.

ראשי תיבות של שמו איננו ידוע, ובמקום אחד¹¹² פתח אחד המעתיקים את ראשי התיבות 'הר"ט' רבי טוביה.

חיבורו השלם לא הגיע לידינו, וחבל על דאבדיו.

בדיקת מהר"ר ליפמן

ספר בדיקות נוסף מובא ברבי אליעזר מטרויש, והוא¹¹³, 'בדיקת מהר"ר ליפמן'. עוד הביא¹¹⁴, כי שמע תורה מפיו, זה לשונו: ושמעתי ממהר"ר ליפמאן כ"ץ זצ"ל¹¹⁵, רבי ליפמאן זה, הוא ככל הנראה רבי יום

¹⁰¹ בדיקות אות נח.

¹⁰² ראה מנהגי מהר"ש מנוישטט ס' תעט.

¹⁰³ ראה מנהגי רבי אברהם קלויזנר אות קמה.

¹⁰⁴ שם.

¹⁰⁵ יו"כ אות לח הגה ד, הוצאת מכון י-ם עמוד לג.

¹⁰⁶ חנוכה אות עד הגה א, הוצאת מכון י-ם עמוד סד.

¹⁰⁷ בדיקות אות לט.

¹⁰⁸ בדיקות מהרא"ק אות ל, הגהות חדשות על הרמ"מ בדיקות אות מג.

¹⁰⁹ ס' לה וס' קכ"ו.

¹¹⁰ ראה שו"ת מהרי"ל ס' פז: 'וכן כתב רבינו סעדיה בליקוטים שלו על האיסור והיתר'.

¹¹¹ הובא באוצר הגדולים ח"ז עמוד רצב.

¹¹² בדיקות ר"א מטרויש אות לח.

¹¹³ בדיקות אות סט.

¹¹⁴ בדיקות אות כז.

¹¹⁵ ודבר בשמו הובא גם באות כט.

טוב ליפמן מוילהויזן בעל ספר הנצחון (נפטר בשנת ה'ר). חיבורו השלם לא הגיע לידינו, וחבל על דאבדוין.

בדיקות מהר"י וייל

מגדולי אשכנז שהותירו לנו מדברי תורתם, הינו רבינו יעקב ברבי יהודה ווייל תלמיד המהר"ל. המהר"י ווייל כפי שהוא מכונה, נולד קודם שנת ה'ק"נ, ונפטר קודם שנת ה'ר"כ. רבינו חיבר חיבורים רבים ותשובות רבים, והרבה מתורתם של חכמי אשכנז הקדומה הגיעה לידינו ממה ששמר והעביר מהם [גם תורתו של רבינו מנחם ממירזבורג נשמרה על ידי שהועתקה כבר בכתבי היד בסוף תשובות רבינו המהר"י].

כמו הרבה מתורתו של רבינו מנחם ממירזבורג, גם את הלכות שחיטה ובדיקה לרבינו הרמ"מ, חיבב המהר"י, והעתיק וסידר מחדש את ספר 'מסקינ' ו'שני קרומין' על שחיטה ובדיקה. ספרו של רבינו המהר"י התפשט מאד, וכל השוחטים העתיקו את דבריו ופסקו הלכה כמותו, וכך כותב רבינו משה איסרליש¹¹⁶, ובהלכות שחיטה שחיבר מהר"י וייל שאנו נוהגין אחריו¹¹⁷.

ספר זה התפשט מיד בסמוך לרבינו, וכבר רבי אלעזר בן יעקב תלמיד המהר"ל שסידר את ספר מנהגי מהר"ל הביא בהלכות שחיטה את כל הלכות שחיטה ובדיקה לרבינו המהר"י.

גם רבי הלל הירץ שהיה כמאה שנה לאחר התפשטות השולחן ערוך, כותב כי השוחטים לומדים את בדיקות המהר"י וייל יותר מאת השולחן ערוך, ועל כן יש לפסוק כבדיקות המהר"י, זה לשונו¹¹⁸, השוחטים הבודקים אין להם עסק עם הטור ושו"ע, רק מן השחיטות ובדיקות של מהר"י ווייל הוא עיקר לימודם.

ספר זה, נאבד בצוק העיתים, ואנו כעת מוציאים אותו לאור לראשונה מכתב יד שאינה ה' לידינו.

רבי אליעזר מטרויש

מן ההגהות שבידינו, הינן הגהות רבינו אליעזר מטרויש¹¹⁹. באותם הדורות ידוע לנו על שני חכמים בעלי שם זה, הראשון הינו רבי אליעזר ברבי שמואל שדן בהלכה עם המהר"ם מינץ¹²⁰, והשני הוא רבי אליעזר איש טרויש הנזכר בשו"ת הרמ"א¹²¹ בשנת ש"י¹²².

רבינו הינו ודאי החכם הראשון בעל שם זה, כי במקום אחד¹²³ כותב רבינו, שמעתי ממהר"ר יעקב ווייל זצ"ל וכו' וגם שמעתי ממנו, והיות שהמהר"י וייל נפטר כבר בשנת ה'ר"כ, הרי שודאי לא יתכן כי רבינו חי עוד לאחר ימי הרמ"א, ובמקום אחר¹²⁴ אף מביא רבינו שמועה ששמע מחכם קדום יותר, 'שמעתי ממהר"ר ליפמן כ"ץ זצ"ל', רבי ליפמן נפטר כבר בשנת ה'ר"ט¹²⁵.

גם את מקומו של רבינו ניתן ללמוד מדבריו¹²⁶ בהם כותב: במדינת אוישטרייך היו מכשירין בשיפולי ריאה אם יש בבוועא מים זכים ומתוקים כשרים, כן מנהגם, אבל כאן במדינת שוואבן אין אנו נוהגין כן.

¹¹⁶ דרכי משה הקצר יו"ד סי' יח סק"ג.

¹¹⁷ וכן כתב עוד שם סי' כ סק"א.

¹¹⁸ בית הלל יו"ד סי' כא סק"א.

¹¹⁹ כתב יד אוקספורד 819.

¹²⁰ שו"ת מהר"ם מינץ סי' מו.

¹²¹ סי' נח.

¹²² כיהן כר"מ ואב"ד דק"ק פרנקפורט דמיין, אביו נקרא נפתלי, היה מעורב במחלוקת עם רבי נתן שאטין בשנת ה'שכ"ד (ראה דוד מגיד לתולדות משפחת גינזבורג עמוד 6).

¹²³ בדיקות אות ד.

¹²⁴ בדיקות אות כז.

¹²⁵ יתכן שמדובר בהעתקה של מישוה אחר, כי רבינו חי עדיין בשנת ה'רצ"ב וכדלהלן, ולפיכך תמוה לומר

שהאר"י ימים כל כך.

¹²⁶ בדיקות אות יז.

מדינת שוואבן, הלוא היא שוואביה שבדרום מערב גרמניה [מחולקת כיום בין מדינת המחוז בוואריה, למדינת המחוז באדן-וירטמברג, בו נמצאת רובה, ומעט משטחה נמצא כיום בשטחי צרפת שווייץ ולוקסמבורג].

יתכן כי בידינו לדעת אף את שם עירו, כי במקום אחר¹²⁷ הוא מזכיר כי ראה מעשה ברגנשפורק, היא העיר רגנשבורג שבשוואביה, ויתכן שניתן ללמוד מכך שרבינו התגורר שם תקופה.

כפי שהבאנו לעיל, רבינו נשא ונתן עם המהר"ם מינץ בהלכה, גם אביו רבי שמואל נזכר בתשובת מהר"ם מינץ¹²⁸, ומשמע שם כי הוא התגורר באלזס.

ככל הנראה חיבר רבינו הגהות אלו סביבות שנת ה'ר"נ, וזאת לפי החכמים אותם הוא מזכיר, וכדלהלן:

מהמהרי"ל לא הספיק לקבל תורה, ובמקום אחד¹²⁹ הוא כותב כי שמע בשם המהרי"ל, המהרי"ל נפטר בשנת ה'קפ"ז.

פעמים¹³⁰ הוא מזכיר את בדיקות מהר"ם ויינק ז"ל. רבי משה ווינק תלמיד המהרי"ל, נזכר בשו"ת מהרי"ל¹³¹ כחבירו של מהר"ז, והיינו מהר"ז בינגא שנפטר בשנת ה'ר"ל. במקום אחד¹³² הוא מביא מדברי תורתו של המהרי"ק שנפטר בשנת ר"ם. במקום אחר¹³³ הוא מביא מכתבי מהר"א שטיין שנפטר בשנת ה'רנ"ו, אך זה בסוגריים ואולי זהו הוספה¹³⁴.

חכמים נוספים שהוזכרו אצלו, הינם רבי אנשלי ממרפורק תלמידו של מהר"ש מנוישטאדט¹³⁵, הר"ר יצחק קבשר"ן¹³⁶, 'קיבלתי בשם מהר' אליקים זצ"ל¹³⁷, חכם נוסף שהוא מזכיר כי שמע דברי תורה מפיו הוא 'מהר"ר יוסף ז"ל¹³⁸, זהותו לא נתפרשה.

מלבד הגהות אלו, חיבר רבינו ספר שו"ת, ובמקום אחד¹³⁹ הוא מזכיר 'תשובות חדשות שלי', רבינו חיבר גם הגהות על השערי דורא. בתשובתו למהר"ם מינץ מזכיר רבינו כמה פעמים את המרדכי גדול, דהיינו מרדכי אוסטרייך.

ראה עוד את דברי המעתיק את חידושי ופירושי המהרי"ק: וכתבתי אלו החידושים אל המשכיל תפארת אנשים המלמד החשוב איש אלוקים כמה"ר אליעזר יצ"ו בכמ"ר שמואל זצ"ל מציסינא שנת רס"ג. ואם זה אכן רבינו, הרי שהוא התגורר באיטליא באותו זמן.

רבינו האריך ימי וחי עדיין בשנת ה'רצ"ב, כי יש בידינו את חתימת יד קדשו בכ"ו באייר שנה זו, הובאה בסוף המבוא.

יתכן לשער, כי רבי נפתלי הירץ טריוויש בעל סידור רבי הירש ש"ץ ושאר ספרים ואבי רבי אליעזר טריוויש שמימי הרמ"א אותו הזכרנו לעיל, הינו בנו של רבינו, כי שם אבי רבי נפתלי הוא רבי אליעזר ברבי שמואל כפי שכותב בהקדמתו לספרו 'סמנים על חידושי הבחי', ובשנת רפ"ד הגיע לפרקנפורט¹⁴⁰.

¹²⁷ בדיקות אות לא.

¹²⁸ סי' מא וראה בסי' מז שנשא ונתן בהלכה עם המהר"ם מינץ.

¹²⁹ בדיקות אות מד.

¹³⁰ בדיקות אות יג וצח.

¹³¹ סי' ג.

¹³² בדיקות אות כט.

¹³³ בדיקות אות ז.

¹³⁴ גם לא הוסיף ברכת המיתים 'ז"ל', ואם כן, יתכן שנכתב עוד בחייו של מהר"א שטיין.

¹³⁵ בדיקות אות לו.

¹³⁶ שחיטות אות נט.

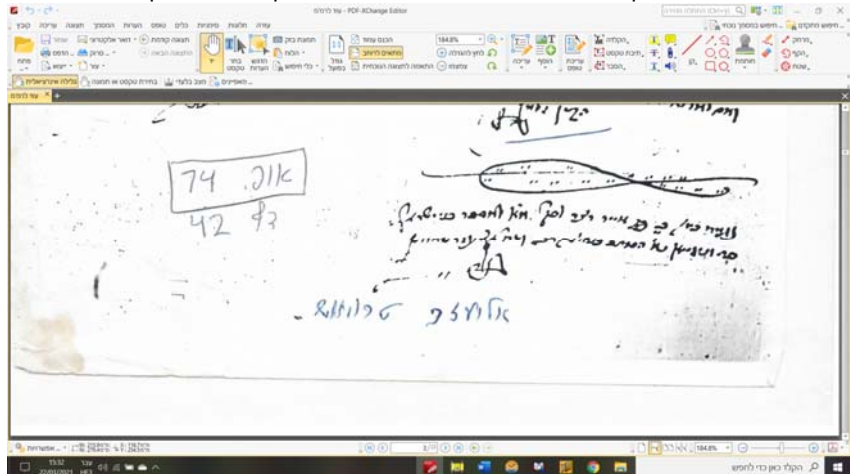
¹³⁷ בדיקות אות פ.

¹³⁸ בדיקות אות לא.

¹³⁹ בדיקות אות ע.

¹⁴⁰ ספר הגור לרבי נפתלי הנ"ל פרשת עקב, הובא במאמרו של הרב ישראל פלס צפונות ו עמוד טז.

חתימת יד קדשו של רבינו בהעתקת נימוקי הרמ"מ.

בדיקות ושחיסות מהרי"ב

מכתבי היד שבידינו הן הלכות שחיסה ובדיקה למהרי"ב. זהותו של המהרי"ב לא נתפרשה, ויתכן כי זהו רבינו ישראל ברונא מחכמי אשכנז שנפטר בסביבות ה'ר"מ, תלמידים של רבי ישראל איסרלן בעל התרומת הדשן ושל המהר"ך.

לזיהוי זה ישנן שני הוכחות.

א'. בבדיקות המהרא"ק¹⁴¹, הובא מדברי המהרי"ב, וזה לשונו: 'כתוב בשם מה"ר זלמן כ"ץ מנירבערק ע"ה. רבי זלמן כץ מנירנבורג היה רבו של המהרי" ברונא.

ב'. הספר מסתיים 'תמו הלכות בדיקות מרגשפורק'¹⁴², וזהו מקומו של רבי ישראל ברונא.

אמנם לפי זה צריך לומר, כי כל המקומות בהם הובא מדברי תורת המהרי"ב בהגהות רבינו אברהם קלויזנר הינן הוספה מאוחרת, כי רבינו המהרא"ק קדם בהרבה למהרי" ברונא (נפטר בסביבות שנת ה'ק"ע), ומדובר בחלק נכבד מהספר. סיעתא לכך שאכן דברי תורה אלו הן הוספה מאוחרת, יש מהעובדה שבחלק מכתבי היד של המהרא"ק אין המהרי"ב מובא.

אמנם אין דבר זה מיושב כל כך, כי לפי זה לא כתב המהרא"ק כמעט מאומה, ועוד, כי כמה מהמחברים מעתיקים מהמהרא"ק בשם הרי"ב¹⁴³.

גם רבי מנדל קלויזנר שנפטר קודם שנת ה'ר מביא במסכת חולין¹⁴⁴ את הרי"ב, 'אפילו מראות הטובות בעינין שיתלבנו קצת בנפיה', והדברים נמצאים בבדיקות שלפנינו¹⁴⁵.

עוד יש לציין, כי בכל הגהות המהרי"ב לא נמצא מדברי תורתם של החכמים המאוחרים למהר"ם רוטנבורג והתקופה ההיא.

¹⁴¹ אות לט.

¹⁴² כ"י פריס כ"ה 10.

¹⁴³ כגון רבי אליעזר מטרויש שחיסות אות לז ועוד.

¹⁴⁴ פ"ג נוי יורק ה'תש"נ עמוד שמ"ט.

¹⁴⁵ אות יד.

יתכן להעלות השערה, כי המהרי"ב הינו חכם בשם רבי יצחק בילשטיין הנזכר בהגהות המהרא"ק¹⁴⁶ שהיה 'גדול הדור' וביקש מאנשי ריינוס לאחר גזירות ק"ט לאסור אונא באומא, הדבר מתאים לדברי המהרי"ב, שבבדיקותיו¹⁴⁷, הינו אוסר אונא באומא.

יש לציין כמה חכמים הנזכרים בכתבי רבינו, כך במקום אחד¹⁴⁸ מוזכר רבי שמואל נר"ו וחותם רבי שמואל ב"ר שלמה. גם רבי משה פולעייר נזכר כמה פעמים¹⁴⁹. במקום אחד מביא רבינו את רבו 'כן לשון רבינו שיחיה'¹⁵⁰.

¹⁴⁶ בדיקות כב.

¹⁴⁷ אות ב-ג.

¹⁴⁸ שחיטות אות כה.

¹⁴⁹ בדיקות אות ב ואות ד.

¹⁵⁰ שחיטות אות ד.